

BOEKBESPREKING

INTERNATIONALISATIE EN KONFEKTIE; herstructurering, internationalisatie, multinationale ondernemingen: een algemene inleiding en een case study van de nederlandse konfektie, Stichting Wetenschappelijk Onderzoek Vakcentrales, Amsterdam, november 1976¹

Over het beleid van de nederlandse vakbeweging ten aanzien van het proces van industriële herstructurering en internationale arbeidsverdeling, zoals dat de laatste jaren vooral heeft plaatsgevonden in sectoren als de kleding, schoeisel, delen van de textiel en elektronika, kan veel gezegd worden, maar niet dat dit uitblinkt in duidelijkheid. Integendeel, de vele veranderingen in de opstelling van de vakbeweging en het weinig daadkrachtige optreden binnen met name de betrokken sectoren, wijzen erop dat ze grote moeite heeft met deze problematiek en niet goed weet welk standpunt ze moet innemen om zowel een effectief als verantwoord beleid te kunnen voeren. Tot nu toe heeft de vakbeweging zich als beleidsuitgangspunt grosso modo achter de idee van een nieuwe internationale arbeidsverdeling gesteld, zoals die met name door Tinbergen wordt voorgestaan. Hiermee accepteert ze in principe tevens de consequenties die uit een dergelijke internationale arbeidsverdeling in de vorm van structurele aanpassingen van de industrie in de geïndustrialiseerde landen voortvloeien, zij het dat de overheid de gevolgen voor de arbeiders zou dienen op te vangen.

In het Actie-programma 1971-1975 van het voormalige overlegorgaan van de drie vakcentrales wordt dit beleidsuitgangspunt als volgt onder woorden gebracht: "In het kader van een geordende internationale arbeidsverdeling dient de industriële produktie in ontwikkelingslanden en de afzet van deze produkten in de ontwikkelde landen gestimuleerd te worden. De sociale en economische gevolgen van een dergelijke wijziging in de arbeidsverdeling in de ontwikkelde landen dienen door de overheid en georganiseerd bedrijfsleven in het kader van een middellange termijn planning tijdig onderkend en ondervangen te worden"². De consequentie van dit uitgangspunt is geweest dat de vakbeweging in het begin

1. Verkrijgbaar door overmaking van f 9,50 op girorekening 2307745 van de Stichting W.O.V., Ravellaan 1, Utrecht.

2. Geciteerd uit kommentaar van het overlegorgaan van NVV, NKV en CNV op de 'nota inzake de herstructurering van de nederlandse economie en de ontwikkelingssamenwerking, opgenomen in *Noord/Zuid*, DIC map 60, Amersfoort, 1976, p. 160.

van de jaren '70 een zeer afwachtende houding aannam ten aanzien van een te voeren herstrukturingsbeleid en zelfs een actieve bijdrage leverde aan de verplaatsing van arbeidsintensieve productie-activiteiten naar ontwikkelingslanden door zitting te nemen in de F.M.O. (vergelijk de F.M.O. subsidie aan Vilenzo)³.

De gevolgen van de crisis in de vorm van structurele werkloosheid is binnen de vakbeweging ongetwijfeld een van de redenen geweest dat er twijfels ontstonden over de wijze waarop het proces van industriële herstructurering en internationale arbeidsverdeling gestalte kreeg. Deze twijfels werden onder andere kenbaar gemaakt in een commentaar van het overlegorgaan op de 'nota inzake de herstructurering van de nederlandse economie en de ontwikkelings-samenwerking' van de ministers Lubbers en Pronk in 1975, waarin onder meer werd opgemerkt: "Het huidige proces van herstructurering wordt hoofdzakelijk doorgevoerd door partikuliere buitenlandse bedrijven (multinationale ondernemingen) die uit rendementoverwegingen en winstmaximalisatie hun productie verplaatsen naar of uitbreiden in ontwikkelingslanden met het oog op de grondstoffenvoorziening, lage lonen, belastingfaciliteiten, afzetmarkten, etc. Het is zeer twijfelachtig of dit soort investeringen strookt met de belangen van de ontwikkelingslanden en met name met de armste groepen van de bevolking"⁴. Echter met het uiten van twijfels was nog geen nieuw beleid ontstaan. Integendeel, in feite leek de onduidelijkheid alleen maar groter te worden. Dit temeer daar een goed inzicht in het proces van industriële herstructurering en internationale arbeidsverdeling en met name van het functioneren van multinationale ondernemingen daarin nog ontbrak.

Voor de drie vakcentrales vormde dit alles aanleiding de Stichting Wetenschappelijk Onderzoek Vakcentrales (SWOV) te verzoeken hiernaar onderzoek te doen. Dit resulteerde in het onderzoeksproject 'Werkgelegenheids-herstructurering en de rol van multinationale ondernemingen daarbij'. Vanwege tijd- en geldgebrek koos het SWOV als opzet om naast een algemene oriëntatie in het vraagstuk van herstructurering en internationale arbeidsverdeling het onderzoek te concentreren op twee case-studies namelijk de nederlandse konfektie- en elektrotechnische industrie. Het onderhavige rapport is een verslag van de algemene oriëntatie en van de case-studie over de konfektie-industrie. Met de case-studie over de elektrotechnische industrie is men momenteel in FNV-verband nog bezig.

Het rapport omvat officieel twee, maar in feite drie delen, namelijk een algemeen

3. Zie hiervoor bijvoorbeeld de brochure *De klad in de kleding*, Centrum Ontwikkelings-samenwerking, Tilburg, 1975.

4. Commentaar van het Overlegorgaan, *ibid*, p. 160.

deel waarin de theorieën van de 'optimale' internationale arbeidsverdeling (hoofdstuk 2) en multinationale ondernemingen en internationalisatie-processen (hoofdstuk 3) worden behandeld, de case-studie van de konfektie-industrie (hoofdstuk 4 t/m 9 en 11) en een studie van Zuid-Korea, welk land als voorbeeld dient om de invloed van de 'runaway' industrie in een ontwikkelingsland na te gaan (hoofdstuk 10).

1. Theorie en praktijk van de nieuwe internationale arbeidsverdeling

Als je zegt in principe voorstander te zijn van een nieuwe internationale arbeidsverdeling, en dit is wat de vakbeweging al jaren heeft gezegd en nog steeds zegt, dan is het natuurlijk leuk om te weten wat deze stelling precies inhoudt en welk theoretisch concept eraan ten grondslag ligt. Vandaar dat de auteurs het algemene deel van het rapport dan ook heel terecht beginnen met een uiteenzetting over de zogenaamde 'optimale' internationale arbeidsverdeling. Hierbij verklaren zij in het kort de geschiedenis van de theorie van de internationale handel, de inhoud van het zogenaamde Heckscher-Ohlin theorema, waarop het huidige concept voor een nieuwe internationale arbeidsverdeling is gebaseerd en de vooronderstellingen die hieraan ten grondslag liggen. Voorts wordt ingegaan op de beleidsvoorstellen, zoals die met name door Tinbergen als 'geestelijke vader' van de gedachte van nieuwe internationale arbeidsverdeling, zijn ontwikkeld.

In het kort komen deze hierop neer, dat 'bundels' van productieprocessen met ongeveer gelijke arbeidsintensiviteit per bundel over de wereld verdeeld zouden moeten worden naar landengroepen. Zo zouden landen als China, India, Indonesië en Pakistan de productie van textiel, leerprodukten, gebreide produkten, konfektie en schoeisel moeten krijgen en de westeuropese landen de productie van onder andere machines, auto's, ijzer- en staalprodukten, kogellagers en radio's (!). Een dergelijke internationale specialisatie van de productie zou bij voorkeur door een wereld autoriteit tot stand moeten worden gebracht, maar zou eveneens in een positieve richting gestuwd kunnen worden door middel van een volledige liberalisatie van de handel. Eventuele gevolgen voor de arbeiders in de geïndustrialiseerde landen zullen volgens Tinbergen hoogstens van tijdelijke aard zijn en opgevangen kunnen worden door omscholing, werktijdverkorting en vervroegde pensionering.

Na de beknopte weergave van de nieuwe internationale arbeidsverdelings-gedachte volgt een opsomming van kritiekpunten zoals die de laatste jaren op zowel de ideeën van Tinbergen c.s. als op het Heckscher-Ohlin theorema zijn geformuleerd. De auteurs kiezen bewust voor deze methode en niet voor een eigen analyse, aangezien het niet hun bedoeling zou zijn "om in een min of meer academisch debat partij te kiezen maar om in concreto de gevolgen van een

bepaalde internationalisatie-beweging voor groepen werknemers na te gaan" (p. 15).

Deze laatste overweging zal waarschijnlijk ook de reden zijn geweest waarom in de kritiek geen aandacht is geschonken aan de theorie-vorming over de ongelijke ruil, alhoewel deze in dit verband toch wel degelijk relevant is en ongetwijfeld nog additionele argumenten zou hebben kunnen leveren om het failliet van de gangbare theorieën aan te tonen. Niettemin zijn ook nu de kritiekpunten overtuigend genoeg en laat de konklusie weinig aan duidelijkheid te wensen over: "De naoorlogse ontwikkeling van multinationale ondernemingen, (...), betekent naar onze mening de doodsteek voor theorieën die op het Heckscher-Ohlin theorema teruggaan. Deze ontwikkeling maakt in het bijzonder de laatste twee vooronderstellingen onhoudbaar, die van kapitaal-immobiliteit en van volkomen concurrentie. Daarmee maakt ze het zeker voor de vakorganisaties zowel onmogelijk als allerminst aantrekkelijk om de discussie over een nieuwe internationale arbeidsverdeling en over 'herstructurering' in theoretische termen te blijven voeren" (p. 17).

Alhoewel deze konklusie op zichzelf juist is, komt hier bij mij toch het probleem op, dat ze wel erg sterk wordt opgehangen aan het functioneren van de multinationale ondernemingen. Ook in de algemene konklusie naar aanleiding van dit hoofdstuk komt dit nadrukkelijk naar voren: "Wij konkluderen dat de discussie over de internationale arbeidsverdeling zich in de eerste plaats moet richten op de krachten die deze het sterkst beïnvloeden, namelijk de multinationale ondernemingen. Ons inziens dient deze discussie zich dan te oriënteren op versterking van de controle van de vakbeweging op de multinationals, vooral waar geografische verschuivingen van produktie en technologie aan de orde zijn" (p. 199). De suggestie die mijns inziens hier wordt gewekt is, dat een nieuwe internationale arbeidsverdeling wel degelijk mogelijk of wellicht zelfs wenselijk zou zijn, mits de multinationale ondernemingen maar gecontroleerd worden.

Ik zou dit willen betwijfelen, aangezien het maar zeer de vraag is of een nieuwe internationale arbeidsverdeling zelfs onder een dergelijke konditie, uiteindelijk positief zou zijn voor de (bevolking van de) ontwikkelingslanden, vanwege de politieke, technologische, maar ook economische afhankelijkheidsrelaties die er onherroepelijk het gevolg van zijn. Ik ben het dan ook niet eens met de konklusie dat voortzetting van de discussie over een nieuwe internationale arbeidsverdeling in abstracte zin binnen de vakbeweging zinloos zou zijn (p. 199), zij het dat deze inderdaad niet de hoogste prioriteit zou dienen te krijgen en vooral zou moeten worden toegespitst op de vraag welke ontwikkelingsweg in de ontwikkelingslanden vanuit de vakbeweging hier steun zou dienen te krijgen.

In het derde hoofdstuk wordt de konsekwentie uit de konklusies van het voorafgaande hoofdstuk getrokken en wordt een begin gemaakt met een

konkrete analyse van het internationalisatieproces van kapitaal in het algemeen en van het 'runaway-proces' in het bijzonder. Dit hoofdstuk is echter niet meer dan een eerste aanzet en alleen bedoeld om "basismateriaal te verschaffen, op grond waarvan het uitvoeren van de case-studies en het trekken van konklusies daaruit beter mogelijk wordt" (p. 24). De auteurs maken dan ook nadrukkelijk een voorbehoud ten aanzien van het karakter en de inhoud van het gepresenteerde materiaal. De behandeling zou noodgedwongen fragmentarisch en beperkt zijn gebleven, enerzijds door de beschikbare tijd en anderzijds door de aard van het voorhanden zijnde materiaal, "dat in het algemeen lang niet de onderste steen boven brengt" (p. 24).

Ondanks bovengenoemde beperkingen, die inderdaad bij lezing duidelijk merkbaar zijn, wordt in dit hoofdstuk toch een zeer waardevolle aanzet gegeven tot verheldering van in het bijzonder het 'runaway'-verschijnsel. De verdienste zit hem hierbij naar mijn mening niet zozeer in de beschrijving van het verloop van het proces en de vormen waarin het gestalte kan krijgen (direkte investeringen, loonveredeling etc.), in de opsomming van de mogelijke kostenvoordelen of in de cijfers over de handelontwikkelingen, maar vooral in de poging de factoren op te sporen en te systematiseren, welke van essentiële betekenis zijn voor het 'runaway-proces'. Alhoewel het hier slechts een allereerste aanzet betreft, lijkt het mij toch wel zoveel aanknopingspunten te bieden, dat de vakbeweging op basis hiervan bijvoorbeeld een soort 'waarschuwingssysteem' zou kunnen opzetten, dat eventuele verplaatsingstendenzen binnen bedrijven respectievelijk sectoren tijdig signaleert.

2. De nederlandse konfektie

Veruit het grootste deel van het rapport wordt in beslag genomen door de case-studie van de nederlandse konfektie, als voorbeeld van een sektor waarin het herstrukturings- en 'runaway'-proces de laatste jaren sterk voelbaar is geweest. Centraal in deze case-studie staat de analyse van het internationalisatieproces van de konfektie-industrie. Hieraan vooraf gaan vier hoofdstukken waarin de belangrijkste kenmerken van en de voorwaarden waaronder zij produceert worden besproken. Tot slot volgt nog een hoofdstuk over het overheidsbeleid. We zullen in het kort eerst inhoudelijk de lijn van het verhaal proberen weer te geven en vervolgens enige kanttekeningen plaatsen bij met name de resultaten van de studie.

In de eerste vier hoofdstukken wordt nagegaan in hoeverre de voorwaarden waaronder de kledingindustrie produceert in de loop van de tijd zijn veranderd en welke consequenties dat heeft gehad voor de ontwikkeling van deze sektor. Na een summier beschrijving van veranderingen in de mode-ontwikkeling en het productie-proces waaruit blijkt dat de eerste duidelijk groter zijn dan de tweede,

wordt een uitgebreid hoofdstuk besteed aan de relatie kapitaal-arbeid. Op duidelijke wijze wordt aangetoond in welke relatief achtergestelde positie de konfektie-arbeid(st)ers van oudsher hebben verkeerd en nog steeds verkeren en welke factoren een belemmerende rol hebben gespeeld om daarin verandering te brengen. Hierbij haalt het SWOV kritisch uit naar de eigen vakbeweging, die volgens haar vooral in de 50er en 60er jaren te weinig activiteiten aan de dag zou hebben gelegd bij het behartigen van de belangen van de konfektie-werkneemsters (p. 72). Het rapport gaat uitgebreid in op het proces van 'down-grading' van de arbeid als gevolg van vergaande opsplitsing in deelbewerkingen, die het werk uiterst monotoon en afstompnd maakt en het ziekteverzuim in de konfektie tot grote hoogte (gemiddeld 11%) heeft opgestuwd. Deze ontwikkeling verminderde de behoefte aan geschoolde naaisters met als gevolg dat de mogelijkheden om hoogwaardige kleding te vervaardigen zijn afgenomen en daarmee de mogelijkheden om in ieder geval in dit onderdeel van de konfektie te kunnen blijven concurreren.

Een duidelijke lakune in dit hoofdstuk en eigenlijk in de gehele case-studie is het ontbreken van een systematische analyse van de gevolgen van het internationalisatie-proces voor de arbeiders. Ook de auteurs zelf onderkennen deze lakune, maar wijten haar met name aan tijd- en budgetproblemen (p. 8). Van mijn kant vraag ik mij echter af of ook de opbouw van de studie, waarbij met name in de eerste hoofdstukken wel zeer sterk de nadruk is komen te liggen op de veranderde kondities als oorzaak van het internationalisatie-proces, hieraan niet mede debet is geweest. Wat echter ook de oorzaak moge zijn geweest, het is jammer dat dit probleem niet aan de orde is gekomen.

In hoofdstuk 7 gaan de onderzoekers vervolgens in op de relatie van de konfektie met haar leveranciers en afnemers. Hierbij laten ze er geen twijfel over bestaan dat ze met name de ontwikkeling van de relatie met de afnemers als een van de meest essentiële factoren zien, die tot de recente herstructurering van de konfektie hebben bijgedragen. "De verbreiding van de mode, de internationalisatie daarvan en de toenemende concentratie in de afzetstructuur hebben de voorwaarden geschapen voor de snel verdergaande internationalisatie van de warencirkulatie van kleding na plm. 1965. Inkoopcombinaties, grootwinkelbedrijven en warenhuizen zoeken nu zelf de producenten, die, waar ook ter wereld, tegen de gunstigste kondities leveren. En dit heeft voor de nederlandse konfektieindustrie tot gevolg dat:

- de afzetmarkten verdwijnen (...)
- de producenten onder toenemende druk kwamen te staan
- de aan verkoop en produktie van konfektie verbonden moderisiko's op haar worden afgewenteld" (p. 205).

Dat de invloed van de leveranciers op de nederlandse konfektie in dit hoofdstuk enigszins wordt gerelativeerd en de invloed van de afnemers sterk wordt

benadrukt is naar mijn mening volkomen juist. In tegenstelling tot enkele andere westeuropese landen lijkt de textiel- en synthetische vezelsektor zich in Nederland namelijk steeds verder van de konfektie te hebben verwijderd en haar aandacht steeds meer op het buitenland te hebben gericht. De pressie vanuit deze hoek zal dan waarschijnlijk eerder zijn verminderd dan vergroot. Hierbij komt dat ook de konfektie zelf zich wat haar grondstoffenvoorziening betreft steeds meer op het buitenland is gaan oriënteren.

Na de lange aanloop via de eerste vier hoofdstukken wordt in de hoofdstukken 8 en 9 overgegaan tot de eigenlijke analyse van het internationalisatieproces van de konfektie. Op zorgvuldige wijze proberen de auteurs een beeld te schetsen van de historische ontwikkeling van zowel de internationalisatie van de handel als produktie, beginnend bij het ontstaan van de EEG en eindigend bij de investeringen van nederlandse bedrijven in Tunesie. Hierbij benadrukken ze onder andere de invloed, die met name de importen uit West-Duitsland hebben gehad op het afbraakproces van de konfektie gedurende de eind 60-er jaren. Ze vragen zich tevens af wat hiervan de oorzaken zijn, aangezien zowel "de kostenstructuur, de investeringen per werknemer en de concentratiegraad in de Duitse konfektie-industrie heel weinig van die in Nederland verschillen" (p. 122). Deze zouden met name liggen in de routine van de gehuwde vrouwen, de regionale steunmaatregelen van de overheid en het betere kommerciële beleid van de duitse industrie. Aangezien meer dan 60% van de importen tussen 1965 en 1972 uit West Duitsland afkomstig was, relativeert deze konklusie uiteraard sterk de veel gehoorde opmerking dat de importen uit lage lonen landen de oorzaak zijn van de problemen in de nederlandse konfektie.

Ondanks de overheersende positie van West-Duitsland zijn de importen uit lage lonen landen vooral in de 70er jaren sterk gestegen. Een van de stellingen van de voorstanders van een nieuwe internationale arbeidsverdeling is, dat deze importen middels goedkopere prijzen een voordeel betekenen voor de konsument. In het rapport wordt deze stelling getoetst aan de hand van het verloop van prijsindexcijfers, invoer- en produktiecijfers voor negen met elkaar te vergelijken artikelgroepen. Alhoewel de berekeningswijze enigszins onduidelijk is (is er bijvoorbeeld rekening gehouden met kostenstijgingen in de distributie) onderstreept de konklusie nogmaals de al vaker gehoorde opvatting dat met name de distributie-sektor en niet de konsument de vruchten plukt van goedkope importen: "de groeiende importen van een aantal kledingprodukten uit 'lage-lonen-landen' hebben geen aanwijsbare matigende invloed gehad op de prijsindexcijfers. Ernstig mag dan ook worden betwijfeld, of het kostenvoordeel van produktie in en uitvoer uit Oost-Europa, Tunesie, Hong Kong, Zuid-Korea enz., de laatste jaren zelfs maar in enige mate aan de grote massa van Nederlandse kledingkonsumenten is doorgegeven" (p. 137).

Als afsluiting van de case-studie wordt tenslotte nog een hoofdstuk gewijd aan

het overheidsbeleid, toegespitst op het beleid van de konfektie. Na de konstatering dat de nota van Pronk-Lubbers "de huidige richting in de internationalisatie-processen (...) ondersteund" en "in het bijzonder langs de belangrijkste ontwikkelingen in de konfektie-industrie heenschiet", gaat het rapport over tot een beschrijving van het tot nu gevoerde beleid op sektorniveau en signaleert ze de beperkingen van hierbij betrokken organisaties als Nehem, Strucon en Wercon.

Er worden voorstellen gedaan om herstrukturingsprocessen meer kans van slagen te geven, waarbij de nadruk valt op de totstandkoming van een nationaal investeringsplan, waarin het sektorbeleid zou moeten worden ingepast en op grotere reële werknemersinvloed op investeringsbeslissingen. Het handelsbeleid zou daarbij nadrukkelijk aan het herstrukturingsbeleid moeten worden gekoppeld. In het geval van de konfektie zou dit dienen te betekenen dat de 'goedkope' kledingimport en de loonverdeling aan banden moeten. Tevens zou middels een sociale klausule in het GATT-verdrag 'sociale dumping' moeten worden tegengegaan, zodat ook de arbeidsomstandigheden in ontwikkelingslanden verbeteren. Dit alles leidt dan tot de konklusie: "Alleen zo wordt een sociaal aanvaardbare herstructurering in de Westeuropese c.q. Nederlandse konfektie-industrie mogelijk, die op goede gronden de weerstanden bij de konfektie-arbeid(st)ers hier tegen een nieuwe internationale arbeidsverdeling kan verminderen" (p. 211).

Bij deze eindkonklusie van de case-studie over de Nederlandse konfektie zou ik een aantal kanttekeningen willen plaatsen. In de eerste plaats wreekt zich hier naar mijn mening het feit dat de auteurs de discussie over een nieuwe internationale arbeidsverdeling in theoretische zin niet hebben willen voeren en hun onderzoek alleen hebben toegespitst op de praktische implicaties ervan, met name voor de arbeiders. Hierdoor is impliciet de gedachte overeind gebleven dat een nieuwe internationale arbeidsverdeling nagestreefd zou dienen te worden, mits dat maar op een sociaal verantwoorde wijze gebeurt en mits de ontwikkelingslanden zich maar aan de ILO-konventies houden. Naar aanleiding van de konklusies van het hoofdstuk over de theorie van de internationale arbeidsverdeling heb ik al opgemerkt dat ik dit zeer diskutabel acht, met name vanwege de verschillende afhankelijkheidsrelaties die dat voor de ontwikkelingslanden onherroepelijk met zich mee zal brengen. Volgens mij mag een discussie over de nieuwe internationale arbeidsverdeling dan ook niet ophouden bij een discussie over de gevolgen ervan, maar moet wel degelijk de vraag worden gesteld naar de wenselijkheid ervan.

In de tweede plaats spreekt uit alle voorstellen van het rapport wel een zeer sterk vertrouwen in de politieke bereidheid van de overheid om een sociaal verantwoord herstrukturingsbeleid te voeren in de zin zoals de vakbeweging zich dat voorstelt. De ervaringen met de overheid op het gebied van het

herstrukturierungs- en handelsbeleid rechtvaardigen naar mijn mening dit vertrouwen geenszins. De vraag is dan ook of de vakbeweging niet veel meer zelf de handen uit de mouwen zou moeten steken. Andersom is het gevaar groot, dat de vakbeweging in eenzelfde soort idealisme blijft steken als Tinbergen c.s. met als gevolg dat ze voortdurend achter de feiten aanloopt.

3. Zuid Korea, bijvoorbeeld: de invloed van een 'runaway'-industrie in een ontwikkelingsland.

Een van de stellingen van de gedachte van de nieuwe internationale arbeidsverdeling is, dat internationale specialisatie van de productie op basis van komparatieve kosten gunstig is voor de ontwikkelingslanden en zou bijdragen aan hun ontwikkeling. In hoofdstuk 10 van het rapport wordt deze stelling getoetst aan de hand van een studie van Zuid-Korea, een land dat met Hong Kong, Taiwan en Mexico al tamelijk ver is voortgeschreven op de weg van de export-gerichte industrialisatie.

De studie bevestigt de ook voor Taiwan, Mexico en Hong Kong⁵ levende indruk, dat de exportgroei van Zuid-Korea vooral tot stand is gekomen via directe investeringen of loonveredelingsopdrachten van buitenlandse ondernemingen. In de konfektieindustrie zou de groei van de werkgelegenheid tussen 1963 en 1974 voor ongeveer negen-tiende voor rekening komen van de buitenlandse en lokale veredelingsindustrie. De komst van het buitenlands kapitaal werd vooral gestimuleerd door belastingfaciliteiten, exportsubsidies, goede en goedkope infra-structuur, lage lonen, een gegarandeerde arbeidsrust en lange werkdagen.

De komst van de exportgerichte 'runaway'-industrie heeft uiteraard belangrijke gevolgen gehad voor de ontwikkeling van Zuid-Korea. Om hierover een oordeel te kunnen vormen is het van belang inzicht te hebben in de verschillende effecten die er het gevolg van zijn. In het rapport wordt getracht om, voorzover het beschikbare materiaal dit toeliet, deze effecten op een rijtje te zetten en te interpreteren. Het beeld dat hieruit voortkomt is duidelijk minder positief dan door de voorstanders van een nieuwe internationale arbeidsverdeling graag wordt voorgesteld.

Weliswaar creëren de 'runaway'-industrieën werkgelegenheid en bevorderen ze de export, maar deze voordelen worden sterk gerelativeerd door de vele negatieve effecten die ertegenover staan. Met name de afhankelijkheid van het buitenland en daarmee het ontbreken van perspectieven voor een zelfstandige

5. Zie hiervoor *Hong Kong, ontwikkeling en perspectief van een kledingkolonie*, IVO Tilburg, 1977.

ontwikkeling is een zwaarwegend punt. Deze afhankelijkheid impliceert dat Zuid-Korea zich aan moet passen aan de eisen van het westers kapitaal en in de pas moet lopen met zijn concurrenten, wil ze niet de basis van haar export-gerichte industrie verliezen. De in het rapport aangehaalde maar tevens gerelativeerde suggestie als zou de fase van de export-gerichte groei dan ook slechts een tijdelijke fase zijn naar een meer autonome ontwikkeling zou ik dan ook niet willen onderschrijven.

4. Besluit

Uit het voorafgaande zal duidelijk zijn geworden dat met het verschijnen van dit rapport alle vragen over het proces van industriële herstructurering en internationale arbeidsverdeling nog niet beantwoord zijn. Niettemin vormt het rapport een goede aanzet tot inzichtverwerving in en opinievorming over een vrij complexe problematiek. Op grond daarvan kan het zowel binnen als buiten de vakbeweging, een waardevolle bijdrage aan de discussie hieromtrent betekenen. Om een groter publiek te bereiken moeten de resultaten van het onderzoek dan wel op een andere, enigszins beknoptere wijze gepresenteerd worden. Echter ook in zijn huidige vorm kan ik lezing van het rapport van harte aanbevelen.

Wil Wagenmans